

ביקורת

לא סתם תלמוד

דיון מחקרי שהפך לפולמוס אמוני עוסק בשאלת התהוות התלמוד שעמה מזוהה יותר מכל פרופ' הלבני. המבואות למחקריו שכונסו בספר מציגים ביוגרפיה מחקרית שהיא מופת ליושר אינטלקטואלי

סיפורי סבתא

ספרו החדש של מאיר שלו, יצירה משעשעת שגיבורה הוא שואב אבק, מלקט רמזים מספריו הקודמים ומציע את סיפורו האוטוביוגרפי. מענג יותר מפובליציסטיקה

הדבר היה נכה

מאיר שלו

עם עובד, 2009, 226 עמ'

צור ארליך

יוון שמאיר שלו האמיתי הוא אחת הדמויות בספרו החדש, האמיתי אף הוא, ארשה גם לעצמי לצטט פה את עצמי האמיתי, מתוך טור שפרסמתי ב'יומן' לפני שבועות לא רבים על אודות שלו וכתבתו העיתונאית: "כִּשְׁהוּא סוֹפֵר הוּא מְהַפְנֵט בְּזִיקוֹקִין; כְּפּוֹבְלִיצִיִּסְט הוּא פְּרִימִיטִיבִי עִם סְפִין... בֵּין הַפְּרִיכּוֹת הוּא רַב אֶמֶן, הוּא ד"ר גִּ'קִּיל, אֶךְ בְּעֵתוֹן הוּא מִיִּסְטֵר הַיִּיד בְּגֵרוֹשׁ אוֹ שְׁקֵל".

הקריאה ברומאנים של מאיר שלו היא תענוג ידוע ומוכר. המיוזנרופיה שלו דומה לפלפל שחור. במאמריו בעיתון הוא דוחף לפיך כפיות גדושות מן התבלין הזה, ולעתים אין בהם שום דבר אחר. ואתה לך תתעטש. ואילו בספריו אותו פלפל שחור משחור הוא קמפוזן בְּזוֹק. מורגש וידוע אך בעיקר מחדד את טעמו העשירים האחרים של התבשיל.

אביו של מאיר שלו, ידענו תמיד, היה המשורר והסופר יוצא אצ"ל יצחק שלו. זה הסביר את היותו של מאיר שלו אשף מילים, אבל לא את היותו – רק לשם חידוד, כמוכן! – אש"פיסט. עכשיו, כשהוא כותב לראשונה בספר משהו מסיפור חייו ומסיפורי משפחתו בלי מסווה של בדיה ספרותית, אנחנו למדים שסבו מצד אמו נקרא אהרן בן־ברק. וזה, אם נוותר על ה"בן", מסביר קצת יותר את מיקומו הפוליטי של שלו. משחקי מילים בצד – אותו אהרן (בן) ברק היה סוציאליסט מושבע, מראשוני מושב העובדים הראשון נהלל. הוא, והרבה יותר ממנו אשתו סבתא טוניה, וכל הדודים והדודות והשכנים והשכנות ומושב נהלל ועמק יזרעאל והסוציאליזם הציוני החלוצי, הם גיבורי הספר. מאיר שלו גדל בירושלים, אך את שנות ינקותו, אנו למדים בספר, עשה בגנוסר, ושנתיים נוספות, כיתות ד' וה', התגורר בנהלל, "התקופה הטובה ביותר של ילדותי ונעוריי".

ואכן משפחת בן־ברק, "צד אמא" של מאיר שלו, מתגלית כצד המועדף עליו. משפחת עובדי אדמה מיופלי ידיים הבזים לקפיטליסטים ולנשים שעושות מניקור ונדים בראשם למשוררים מן העיר שאפילו מלפפונים אינם יודעים לזרוע. משפחה המטפחת

(עמ' 107). בסוגיה זו יש לעיין היטב. יש להבחין בין העובדה שהלבני עומד עליה לבין פרשנותה, כלומר: בין עצם תופעת ההסברים הדחוקים בתלמוד לבין ההסבר שלה. הלבני הדגיש את תופעת ההסברים הדחוקים בתלמוד, והבליט את קיומן של אוקימתות שאינן נראות כפשוטם של המקורות הקדומים. עצם תופעה זו המכונה בלשונו של הלבני "מקורות" לעומת "מסורות", מקובלת כיום מאוד, בין השאר בזכות עבודותיו של הלבני. עם זאת, אין הכרח להסביר תופעה זו כתוצאה של תקלה וטעות במסירה. גם המחבר עצמו מודה שיש 'דחוקים' שנוצרו מן הרצון להתאים בין מסורות שונות, לגשר על פני שינויים בהבנת מושג כלשהו וכל כיוצא בזה. לעניות דעתי, דרך זו עשויה להיות פוריה ביותר, ואפשר שיש בה הסבר מספק להרבה מן המקורות שהמחבר רואה אותם כנובעים מתקלה במסורת.

מכל מקום, הסברו של הלבני להיווצרות ה'דחוקים' בתלמוד – כלומר הסברים לא פשוטים למקורות קדומים – מלווה את חיבוריו של הלבני כבר מראשיתם. זהו עיקר עניינו של המבוא לכרך הראשון של 'מקורות ומסורות' על סדר נשים, שיצא לאור בתשכ"ט. וכך נכתב שם: "בעיית הדחוקים בתלמוד... היא הבעיה היסודית במחקר התלמוד הבבלי". לדברי הלבני "חז"ל נטשו את הפירוש הפשוט. אך לא מרצון עשן כן... אלא מתוך הכרח מחמת שלא תמיד היו ידועים להם המקורות בשלימותן, המסורות בצורתן המקורית" (עמ' 151).

כאמור, סוגיית הדחוקים עולה וחוזרת בדברי המחבר לאורך המבואות השונים. לעומת זאת, ביחס לסוגיות אחרות המחבר חוזר בו מדברים שכתב במבואות הקודמים, משפץ תפיסות קודמות, מחדד ומדגיש את עמדותיו הראשוניות. מבחינה זו יש בכינוסם של מבואות אלה מעין ביוגרפיה מחקרית של המחבר, שמפגין יושר אינטלקטואלי ושקיפות ביחס לדרכי עבודתו, והוא משתף את הקוראים בלבטו והסתייגויותיו: "בין כרך לרך... יש ששיניתי את דעתי... וביארתי באר היטב מה ראיתי על ככה לשנות את דעתי" (עמ' 206); "עתה נראה לי" (עמ' 118); "תחילה סברנו... אה"כ נתעוררתי..." (עמ' 30); וכיוצא בזה. בכך מדגיש המחבר גם את הצעותיו הראשוניות, את טיעונו הקודמים, את חזרותיו, את נימוקיו החדשים.

כמה מילים על מלאכת הספר. כאמור, יש לשבח את הוצאת מאגנס על נכונותה להדפיס את כל המבואות של כרכי "מקורות ומסורות", על אף שהמחבר עצמו חזר בו או שכלל כמה מן התפיסות המוקדמות שלו. כינוס של המבואות איפשר גם התקנת מפתחות מפורטים, שחשיבותם מרובה מאוד בספר העוסק בנושאים שונים, החוזרים כמה פעמים במהלך הספר, בפרטי פרטים ובהערות נקודתיות על סוגיות שונות. עם זאת, יש לתמוה על העדר הגהה נמרצת של הספר. כמות טעויות ההדפסה מביכה ואינה לכבודה של הוצאת ספרים חשובה זו, ואף אינה לכבודו של הספר ומחברו.

סוף דבר: ספר חשוב זה, שיש בו כינוס עקרונותיו של המחבר בכמה וכמה תחומים של חקר מקורות חז"ל איננו סוף פסוק של הדיון בסוגיות אלה. דווקא כינוסם, ובפרט העובדה שהמחבר מפרט את נימוקיו, את השערותיו, את תהיותיו ואף את חזרותיו, מאפשרים דיון פורה סביב השאלות המרכזיות של עריכת התלמוד הבבלי, הן לממשיכי דרכו והן למי שמסתייגים משיטתו. נקווה שהמחבר, שהגיע לאחרונה לגבורות, ימשיך עוד זמן רב לזכות אותנו בפירושים ובמחקרים נוספים. ■

ועד למבוא האחרון שבו תפיסותיו של הלבני אודות עריכת התלמוד מוצגות בצורה נרחבת ומגובשת. אפשר לתמצת את חידושי המרכזיים של הלבני בשלוש נקודות עיקריות, שלכל אחת הוא מקדיש פרק נרחב במבוא זה:

א. החלק האנונימי של התלמוד – סתמא דגמרא – נוצר אחרי סוף תקופת האמוראים. הלבני אף חידש שם לחכמים שיצרו את ה'סתמא': 'סתמאים'. לדעת הלבני חכמים אלה פעלו והמשיכו ביצירת התלמוד עד לתחילת המאה השמינית – למעלה ממאתיים שנה לאחר סוף תקופת האמוראים. משמעות הדברים היא, שהלבני מאחר את משך הזמן של היווצרות התלמוד כמאתיים שנה לאחר הזמן המקובל לחתימתו – 500 לספירה. את זמנם של הסבוראים, שעל ההוספות שלהם בתלמוד יש כמה מסורות, מאחר הלבני לשלהי תקופת הסתמאים. וכך כותב הלבני: "נמצא שהגמרא לא נשלמה בסוף תקופת האמוראים כמקובל, אלא בתקופת הסתמאים שבסופה פעלו גם הסבוראים. ברם תרומתם של הסבוראים לגמרא מצומצמת מאוד... ומסתבר שהם פעלו רק אחרי שתורת הסתם כבר הושלמה... וזמנם מתאים לאמצע המאה השמינית בערך" (עמ' 21-22).

מן הלשון של הלבני ("מסתבר") אפשר ללמוד שהעובדות בתחום זה אינן חד־משמעיות. כמאתיים וחמישים שנה חלפו בין זמנם של אחרוני האמוראים לבין תקופתם של ראשוני הגאונים שפעילותם מוכרת לנו, והידיעות על תקופה זו עלומות כמעט לגמרי. קביעותיו של הלבני מתייחסות בעיקר לתקופה זו, וכמו בכל 'תקופת אופל' בהיסטוריה הידיעות מועטות וההשערות מרובות. בניסיונות לחקור תקופה זו, הלבני אינו מסתפק בנתונים הוודאיים או בעדויות של גאונים וראשונים על התקופה, אלא מנסה להסיק את מסקנותיו מתוך ניתוחן של סוגיות התלמוד גופו.

לא מעט מן הדברים הנאמרים אודות תקופה זו הם בגדר השערות, ויש לציין את התעוזה של הלבני לנסות ולחדור אל מה שהתרחש בתקופה זו, שהיא תקופה משמעותית ביותר בעריכת התלמוד הבבלי. סביר להניח שמסקנותיו של הלבני לא יחתמו את הדיון בסוגיות סבוכות אלה, אלא ימשיכו ויעוררו דיון ער ונוקב סביב שאלות זמן חתימת התלמוד וסביב שאלת זמנם של החלקים האנונימיים שבו.

ב. הנקודה השנייה בתפיסתו של הלבני קשורה לעריכת התלמוד. הלבני טוען שחלקי הסתמא בתלמוד לא נערכו כלל "אלא הם נחתמו מעצמם". על פי תפיסתו, לתלמוד לא היתה יד מסדרת אלא יש בו מעין סיכומים מקומיים של כל סוגיה וסוגיה. בניגוד למשנה ולברייתות שנערכו ונחתמו בקבצים שונים הרי שהסתירות המרובות בתלמוד "מראות שמוצאן בבתי מדרשות שונים, ושהם נאספו על־ידי מחברים שונים, ולא היה עורך שישלים ביניהם" (עמ' 90).

כסעיף ארוך זה (עמ' 90-48) דן הלבני גם במסורות השונות המייחסות לאחרוני האמוראים את חתימתו הסופית של התלמוד, והוא דוחה אותן.

ג. הנקודה השלישית עוסקת בדרך העברת המסורת בתקופת התלמוד. כפי שמעיד הלבני עצמו, נקודה זו היא היסוד של שיטתו בהתהוות התלמוד. לדעת הלבני רק המסורות החתוכות והפסוקות עברו במסורת של האמוראים ותלמידיהם, ואילו הדיונים סביב מימרות אלה לא נלמדו ולא נמסרו. בדרך זו מסביר הלבני סוגיות שבהן יש פירושים דחוקים לדברי האמוראים בתלמוד. לדעתו, רק עצם המימרא נמסרה ו"וכשאין מסירה קנונית מהימנה ומדויקת, אין לפעמים דרך אחרת אלא לפרש את הטקסט שלא כפשוטו; הדחוק מפצה על הליקוי במסירה"

מבואות למקורות ומסורות - עיונים בהתהוות התלמוד

דוד הלבני

מאגנס, תשס"ט, 236 עמ'

עוזיאל פוקס

לפני שנים אחדות התעורר פולמוס אודות תכנית לימודים חדשה בהוראת גמרא, שהסעיר את הציבור הדתי־לאומי. הפולמוס סביב שיטת הלימוד שבתכנית זו, שיטת ה'רבידים', הוביל אל קימת הבמה הציבורית דיון מחקרי שהתנהל עד אז בחדריה הפנימיים של ספרות המחקר. השאלה שעמדה על הפרק היתה יכולת ההבחנה בין השכבות השונות של התלמוד, ובעיקר ההפרדה בין מאמרי האמוראים לבין החלקים האנונימיים של התלמוד – 'סתמא דגמרא'. דיון זה הפך בבת אחת מדיון מחקרי מצומצם שנידון בתוככי המחלקות לתלמוד באוניברסיטאות השונות לפולמוס חינוכי, ציבורי, חברתי ואף דתי חריף ביותר.

העיון בסוגיה זו החל כבר לפני כשבועיים שנה, ואף־על־פיכך דומה שהחוקר המזוהה עמו ביותר הוא פרופ' דוד הלבני. בשורת כרכים עבי כרס של 'מקורות ומסורות', ובהם פירושים למאות סוגיות תלמוד, טען הלבני כי ניתן להפריד בין השכבות השונות של הסוגיה התלמודית. הלבני מבקש להראות בפירושו כי בתוך סוגיות התלמוד משוקעים רבדים קדומים ומקוריים – בדרך־כלל מימרות הבאות בשם האמוראים, ואילו 'סתמא דגמרא', שהוא חלק נכבד מן התלמוד, הוא מאוחר, לא מקורי, לא תמיד מהימן, ולעתים יוצר קשיים ודחוקים בהבנת המקורות הקדומים. בפירושו ביקש הלבני להפריד בין ה"מקורות" הקדומים והמהימנים לבין ה"מסורות", כלומר המסירה והעיבוד של דברי הקדמונים. בעקבות הלבני צעדו כמה וכמה מתלמידיו שפיתחו את שיטתו וביססו והרחיבו אותה.

בספר המונח לפנינו נאספו המבואות לכרכים השונים של 'מקורות ומסורות', ובהם שישה מבואות שנכתבו משנת תשכ"ט ועד תשס"ח. בראש הכרך עומד המבוא שנכתב אחרון בזמן – המבוא למסכת בבא בתרא. מבוא ארוך זה, בן 144 עמודים, מסכם את תפיסותיו של הלבני בשאלת עריכת התלמוד, ובשאלות הנושקות לה. על אף שמבוא זה הוא בגדר "תפוס לשון אחרון", יפה עשתה ההוצאה שטרחה והדפיסה גם את המבואות הקודמים. אסופת מבואות זו מאפשרת לקורא לעקוב אחר התפתחות שיטתו של הלבני מן השלבים הראשונים, שבהם מוצגים בעיקר הקשיים בגישות המקובלות בדבר עריכת התלמוד,